

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

„ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐԵՄՏԻՆ Ի ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՍԱՑԵԱԼ“

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Վանական մականվամբ հայանի Հովհաննես վարդապետը ծնվել է XII դարի 70-ական թվերին Տավուշ գավառում:

XIII դարի առաջին տարիներում նա՝ որպես Մխիթար Գոշի աշակերտ շրջում է նրա հետ և անգամ զրի անցկացնում Զաքարիա սպասալարի կողմից հրավիրված դավանաբանական ժողովի հանգամանքները:

Աշակերտելով ժամանակի ամենախոշոր գիտնականներից մեկին, նա երիտասարդական հասակից հանաչվում է որպես հեղինակավոր ու գիտնական վարդապետ. «համբաւ իմաստութեան սորա [Վանականի] տարածեցաւ ընդ աշխարհս. և գային առ նա յամենայն կողմանց, և ուսանէին ի նմանէ զվարս պարկեշտութեան և սրբութեան, և զգիտութիւն աստուածեղէն գրոց, և լուսաւորեալք զնային յիւրաքանչիւր տեղիս լոյս լինել աշխարհաց» գրում է մի ժամանակակից: Եվ իրոք, համաձայն նրա աշակերտների՝ Կիրակոսի և Վարդանի վկայութիւնների նրա շուրջն էին խմբվել բազմաթիվ ուսումնասիր աշակերտներ: Վանականը շարունակում էր իր անդուլ ուսուցչական գործունեութիւնը անգամ մոնղոլական աշխարհավեր արշավանքների ժամանակ՝ պատասպարվելով Տավուշ բերդի մոտ գտնվող մի քարայրում:

Մոնղոլները՝ պաշարելով քարայրը՝ ստիպում են Վանականին և քարայրում պա-

տասպարված նրա աշակերտներին ու գյուղացիներին անձնատուր լինել Բալորին գերիուց, մեծ զրկանքների ենթարկելուց հետո՝ Մոնղոլները վաճառում են Վանականին Գաղ բերդի քրիստոնյաներին 50 դահեկանով: Այնուհետև, հաստատվելով իր կառուցած Խորանաշատ վանքում, Վանականը շարունակում է իր մանկավարժական ու գիտական գործունեութիւնը միշտ մահ: Մահանում է նա 1251 թվի մարտի 18-ին:

Վանական վարդապետը թողել է գրական հարուստ ժառանգութիւն. սակայն նրա գործերից ամենաարժեքավորները ցարդ կորած են: Կորած է նրա պատմութիւնը, որը համաձայն Կիրակոսի ու Վարդանի վկայութեան՝ Մոնղոլների և Հայաստանում կատարած նրանց արշավանքների համար մեծ արժեք ունեցող աղբյուր է եղել: Կորել է նաև Զաքարիա սպասալարի հրավիրած դավանաբանական ժողովի դեպքերի նրա նկարագրութիւնը, որը նույնպես արժեքավոր աղբյուր է եղել հայ հոգևորականութեան լուսավորչական և քաղկեղոնական թեկերի պայքարն ուսումնասիրելու համար:

Պահպանվել են և հասել մեզ Վանականի «Համեմատութիւն հնոյ և նորոյ կտակարանաց»՝ «Մեկնութիւն գրոյն Յովբայ», «Ուրախացիր պսակ կուսից շարականի տեսութիւն», «Թրատ դաւանութեան», «Պատճառ առաջաւորաց պահոց» և մեզ հետաքրքրող «Յաղագս տարեմաին» աշխատութիւնները:

«Յաղագս տարեմտին», աշխատությունը մեղ հասած գործերի մեջ լավագույն տեղերից մեկն է գրավում և ցայտուն կերպով ցույց է տալիս մեր բանասիրության միայն նեղ շրջաններին հայտնի վանական վարդապետի գրչի ուժն ու գիտական կարողությունները:

Աշխատությունը ծանոթ է եղել միայն սահմանափակ թվով մասնագետների. որոշ մեջբերումներ է անում այնպիսի Դ. Ալիշանն իր «Հին հավատք» ուսումնասիրության մեջ¹⁾, որից և օգտվում է պրոֆ. Արեղյանը²⁾: Ավելի լայն կերպով այն օգտագործվել է Պրոֆ. Գ. Սարգսյանցի կողմից, որն իր «Арм. эпос в ист. Монах Хоренского» աշխատության մեջ հրատարակել է Արամյազդի առասպելին վերաբերվող հավանաբար ամբողջությամբ Այսպիսով «Յաղագս տարեմտին» աշխատությունը դեռևս չի գրավել մեր բանասիրության լայն շրջանների ուշադրությունը և իր հիմնական մասով մնացել է անօգտագործելի:

Աշխատության մեջ շոշափված են տարեմտի, տարվա, ամիսների, արեգակի, լուսնի, մոլորակների և մի շարք ժողովուրդների տոմարների վերաբերյալ բազմաթիվ հետաքրքիր հարցեր, և տրված են այդ հարցերին գիտական բացատրություններ, որոնք՝ շարահյուսված լինելով բազմաթիվ փաստերի հետ, աշխատությունը դարձնում են տիեզերագիտության և աստղաբաշխության պատմության հետաքրքրվող մասնագետների համար կարևոր սկզբնաղբյուր:

Այսպես օրինակ, չափազանց հետաքրքիր է տպագրվող տեքստում (էջ 159) բերված այն տեղեկությունը, ըստ որի վրաց և ադվանից տարեմուտը սկսվում է հայոց տարեմտից 4 օր հետո (ուրեմն օգոստոսի 15-ին): Հետաքրքիր է նույն էջում բերված այն տոմարները, ըստ որի բացատրվում է տարբեր ժողովուրդների տարեմտի տարբեր օրերով սկսվելը:

Հայ լեզվաբանության պատմության համար չափազանց կարևոր նշանակություն

ունի (էջ 158) այն միտքը, ըստ որի իրերի և երևույթների անունները արվել են համապատասխան նրանց բովանդակության:

Այս սկզբունքը հայ մատենագրության մեջ գործադրված է ըստ հնուց. դեռևս Մովսես Խորենացին իր պատմության մեջ բազմաթիվ տեղանուններ և տոհմանուններ բացատրում է այս սկզբունքով, սակայն սկզբունքը, որպես լեզվաբանական մի գրույթ առաջին անգամ արտահայտված է այստեղ: Նույն ոգով և բացատրված են հեղինակի կողից հայկական ամիսների անունները:

Վանականի կողմից ճիշտ կերպով են բացատրված արեգակի խավարումը, լուսնի շարժման առանձնահատկությունները և այլն և այլն:

«Յաղագս տարեմտին» աշխատությունը շարադրված է ոչ թե ժամանակի գիտական նեղ շրջանների, այլ լայն հասարակության համար. ճառի ձևով շարադրված աշխատությունը կարդացվել է եկեղեցիներում տարեմտի օրը (օգոստոսի 11-ին) բազմաթիվ հանդիսականների ներկայությամբ: Լայն հասարակության համար շոշափելի գիտական խնդիրներ, որոնք անմիջապես չէին առնչվում սովորական եկեղեցական քարոզների հետ՝ նոր և հեղինակի համար փառազավոր քայլ էր, ուստի իդուր չէ, որ նա՝ պաշտոնական եկեղեցու հնարավոր հալածանքներից ու բամբասանքներից իրեն զերծ պահելու նպատակով, ճառի սկզբում հայտնում է, որ ոմանք կարող են տարակուսել և հարց տալ, թե «այսօրիկ հաւատոյ կամ վարուց աւգուտ զինչ» և պատասխանում է՝ «բազում ինչ ամենայն իրաւք, վասն զի աշխարհս ծով է, որպէս ասէ Մարգարէն, ժամանակն չափ կամ կամուրջ կամ ճանապարհ ի ծովու և այս երևելի մարդիկս ի ճանապարհի կենցաղոյս նշան բռն: հարկանելոյ, զի մի որպէս կոյր անցանիցեմք ընդ կենցաղս» (տես՝ էջ 161):

Այսպիսով ժամանակի խոշոր մատենագիր և ուսուցիչ Վանականի նպատակն է եղել ծանոթացնել լայն հասարակությանը աստղաբաշխության և տոմարի մասին եղած գիտություն հետ, այդ նպատակով նա աշխատությունը կազմել է դյուրըմբռնելի լեզ-

¹⁾ Դ. Ալիշան «Հին հավատք» կամ հեթանոսական կրօնը հայոց, Վենետիկ, էջ 178 և 211:

²⁾ Տես Մ. Արեղյան «Հայ ժողովրդական առասպելները»:

վով. որոշ խնդիրներ ավելի հասկանալի դարձնելու համար կատարել է գեղեցիկ ու պատկերավոր համեմատություններ և այլն: Օրինակ, ինչքան հասկանալի ու պատկերավոր են նրա հետևյալ տողերը՝ «արեգակն բոլոր շրջի, որպէս արարիք, որպէս անիւ, իսկ լուսինն, ի թռիչս, որպէս թռչուն, որպէս նետ»։ Նմանապէս տողեր շատ կարելի է գտնել աշխատության մեջ:

«Յաղագս տարեմտին» աշխատության ամենահետաքրքիր մասից մեկն Արտավազի առասպելն է, որը շնորհիվ պրոֆ. Գ. Յալաթյանցի վաղուց ի վեր հայտնի է դարձել բանասիրությանը¹⁾, սակայն, դժբախտաբար, չի օգտագործված առասպելի խորը ուսումնասիրման համար:

Հարևանցիորեն տեսնենք, թե ինչ նոր գծեր է իր մեջ պարունակում առասպելի վանականի կողմից շարադրված պատումը՝

ա) Արտավազի շղթաները լիզող շներն այս պատումում կոչվում են «յարալէզներ»։ Մեր մատենագրության մեջ արալիզ բառի գրության երեք ձևեր կան, բայց որում յուրաքանչյուր հեղինակ բայ իր գրության էլ հասկացել է այս բառը:

Փափսոս Բյուզանդը գրել է «տրէզ» և հասկացել է որպէս «անող և լիզող», Եղնիկն ու Անանունը գրել են «արալէզ»։ Արային լիզող, իսկ մեր հեղինակը գերվելով «յար լիզուն» [զկապանս Արտավազայ] և «Արալէզ» բառերի նմանահնչունությամբ յարալէզ է անվանում Արտավազի շներին²⁾ և հասկանում է բառը, որպէս «յար լիզող»։ Այսպիսով Արտավազի առասպելի պատումներից միայն այս պատումում Արտավազի շները կոչվում են «յարալէզներ»:

բ) Այնուհետև վանականը հայտնում է, որ արալիզներից մեկը սպիտակ է, մյուսը՝ սև։ Այս տեղեկութունը տալիս են նաև «յայսմաւորքներում» եղած պատումները, որոնց հիմքը, հավանաբար, վանականի պատումն է հանդիսացել:

գ) Եվ վերջապէս վանականը հաղորդում է, որ Արտավազի շղթաները նախասարգի մեկին (տարեմտին) բարակում են անքոն, որ եթե դարբինները կռանք չգարկեն դատարկ սալին, և նույնատիպ գործողություն չկատարեն մյուս արհեստավորները, ապա Արտավազը կ'կտրի շղթաները դուրս կգա աշխարհ:

Նախասարգի մեկը վանականի ժամանակ համապատասխանում էր օգոստոսի 11-ին, սակայն հին հայկական տոմարով նա ընկնում էր դարնանամտին, երբ վերածնվում էր բնությունը:

Այս տեղեկությունները կռահել են տալիս, որ Արտավազի առասպելում պահպանվել են հեռավոր հիշողություններ մի մեծնոյ ու հարություն անող աստվածության մասին, որ բերում է գարուն, վերականգնում է բնությունը, ուստի և կրում է իր վրա պաղարեւության, անման, կյանքի ֆունկցիաները։ Հավանաբար ուշ աշխանքը բուսականության մահացման հետ մեկտեղ Արտավազին բռնում են դեվերը (Եղնիկ) կամ քաջքերը (Յորենացի) և կամ, նորագոյն պատումներում, չաստվածները (բոլոր դեվերներում էլ՝ շար ողի) և շղթայում ձյունապատ Մասիսի վրա:

Մասիս (Արարատ) սարը հայ ժողովրդական հավատալիքներով, որոնք պահպանվել են մինչև XIX դարը և հարևանցիներն նշվել Մ. Թադևադյանի կողմից³⁾, համարվել է «մութն աշխարհ», որտեղ իջնում են շար ողիներ և որտեղ հավանաբար տեղափոխվում էին մարդիկ իրենց մահվանից հետո:

Մասիսում քաջքերի կողմից շղթայված Արտավազին մենակ չեն թողնում իր շները՝ սև և սպիտակ արալիզները, որոնց գույները կարող են ցերեկվա և գիշերվա, դարնան և ձմռան, կյանքի և մահու հակադիր ուժերի առասպելական պատկերացումները լինել։ Նրանք լիզում են Արտավազի շղթաները (գուցէ հնում լիզել են դին) մինչև դարնանամտին նորից դուրս է եկել Արտավազը, վերածնել աշխարհը, պարգևել

¹⁾ Տե՛ս՝ проф. Г. Халатянц «Арм. эпос в ист. арм. Монсея Хоренского», 1896. Москва часть II стр. 73.

²⁾ Արալիզները պատկերացվում էին շան կերպարանքով, այդ առթիվ Եղնիկը գրում է «...և դալէզն, ի շանէ ելեալ տանն»:

³⁾ Տե՛ս՝ Մ. Թադևադյան «Ճանապարհորդութիւն» Կալիաթա, 1847 թ.

կյանք բուսականություն՝ նորից մեռնելու և նորից ծնվելու համար:

Իհարկե, մեզ հասած պատումները հնարավորություն չեն ապրիս անվերապահորեն հայտարարելու, որ Արտաշատից նման Արային¹⁾ հնադույն ժամանակներում պաշտվել է հայերի կողմից, որպես դարնան, բնության և պտղաբերության աստվածություն, սակայն վերոհիշյալ փաստերն անկասկածելիորեն ցույց են տալիս, որ Արտաշատի առասպելի մեզ հասած պատումներից ոչ մեկն սկզբնական չէ, և որ առասպելի որոշ մոմենտները հիշեցնում են փոքր ասիական ժողովուրդների մեջ շատ տարածված մի հնադույն աստվածության (Թամուզ՝ բարեկացիների, Դիոնիսիոս՝ հույների մոտ և այլն):

Առասպելի այս պատումը հետաքրքիր է նաև մի այլ կողմից. ըստ բոլոր պատումների Արտաշեսի Թաղման ժամանակ շատ-շատերը չցանկանալով ապրել իրենց սիրելի Թաղավորի մահվանից հետո ինքնասպանություն են գործում ու Թաղվում նրա հետ Դժվար չէ եզրակացնել, որ այս հեռավոր հիշողություն է բարձրաստիճան մարդկանց Թաղման ժամանակ մարդկային զոհեր կատարելու (այդպիսի Թաղումներ Հայաստանում հայտնաբերել է Ն. Լալայանը. տես «Գամբարանների պեղումները Հայաստանում»): Վանականի պատումում այդ մասը շարադրված է այնպես, որ հաստատում է վերոհիշյալ եզրակացությունը: Նա գրում է Արտաշեսի մահվան ժամանակ «ծառայքն և աղախնայքն սպանին զինքեանս ի վերայ նորա». իսկ ըստ Գ. ձեռագրի՝ «և ծառայս և աղախնայս սպանէին ի վերայ նորա...» Այսպիսով, մի դեպքում ինքնասպանություն գործողները ստրուկներ ու սարկուհիներ են, իսկ մյուս դեպքում նրանք ոչ թէ ինքնասպանություն են գործում, այլ սպանվում են այլոց կողմից:

Վանականը, աշխատությունը գրելու ժամանակ, այլ աղբյուրների հետ միասին ձեռքի տակ է ունեցել և լայնորեն օգտագործել է Անանիա Շիրակացու «Տիեզերա-

գիտություն և Տոմար» աշխատությունը, որ լույս տեսավ Հայկ. ՍՍՌ Ժողովրդասովետական Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) հրատարակությամբ 1940 թվին:

Ահնայտ դարձնելու համար Շիրակացու աշխատության օգտագործումը Վանականի՝ կողմից բերենք օրինակներ՝

Յաղագս տարեմտին:

ա) «...և դարձյալ դարեգահն տեսնալ կէտէն ի կէտն բոլոր ընթացեալ, ասացին «տարաւ զիմ ժամանակս»...» էջ՝ 158:

բ) «Տեսնալ զնա [զլուսին] մարդիկ յընծալ և ի մաշիլ. ասացին «իմ ես աւրինակ ծնընդյան և մահու» էջ՝ 162:

Տիեզերագիտություն և Տոմար:

ա) «Տեսնելով դարեգահն շրջանէ ի շրջան հասնալ, իմացաւ զպակասումն աւուրցն և ասէ տարաւ...»

էջ՝ 74

բ) «Տեսնելով առաջնոցն զլուսինն լցեալ և մաշեալ՝ իմացան զանցաւորութիւն կենաց իւրեանց և ասացին «է մեզ պատկեր»...» էջ՝ 75

Անանիա Շիրակացուց է վերցված նաև հայկական ամիսների անունները Հայկի որդիների և դստերի անվանց հետ կապելու առասպելը և այլն (համեմատիր՝ «Տիեզերագիտություն և Տոմար» ԽԲ զլուսի, էջ՝ 75—77, Կ զլուսի, էջ՝ 94—«Յաղագս տարեմտին» էջ՝ 160, 162 և այլն):

«Յաղագս տարեմտին» աշխատությունը լայնորեն օգտագործվել է վանականի աշակերտների և այլ մատենագրերի կողմից, ուստի այն կարող է պարզել նաև աղբյուրագիտական որոշ խնդիրներ: Հատկապես այն օգտագործել են իրենց աշխատություններում Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արեւելցին¹⁾

* * *

Վանական վարդապետի «Յաղագս տարեմտին» աշխատության տեքստը կազմելու ժամանակ օգտագործել ենք երեք ձեռագրեր:

¹⁾ Տես՝ проф. Гр. Каланцян «Хетские боги у армян» Ереван 1940 г. стр. 25—27

¹⁾ Տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի «Պատմություն Հայոց» Թբիլիսի 1909 էջ՝ 43—44 և 200—201:

Վարդան «Պատմություն Տիեզերական», Մոսկվա 1891, էջ՝ 12, 16:

Որպես հիմք ընդունել ենք Մատենադարանի թիվ 5561 (872) ձեռագիրը (Ա. ձեռագիր)։ Բովանդակություն՝ Տոնապատճառ. մեզ հետաքրքրող աշխատությունը «Յադագս տարեմախն ի Վանական վարդապետէն ասացեալ» վերնագրով, բռնում է ձեռագրի 271ա—276բ էջերը։

Ա. Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը

Թերթ. 385, մեծ. 25×17. նյութ՝ թուղթ, վիճակ՝ փասված, գրություն՝ միասյուն, գիր՝ բոլորգրին անցնող միջին մեսրոպյան, գրիչ՝ Գրիգոր, ժամանակ՝ ԺԲ—ԺԳ դար։

Հիշատակություններ. էջ՝ 154ա «Զմեղուցեալ» գրիչս՝ Գրիգորէս աղաչեմ յիշել, որպէս զայր աղքատ և յամենայն բարեաց թափուր»։

էջ՝ 175բ «մի՛ ջակեր (?) եղբայր, վասն այն մանր գրեցի և յոյժ աշխատեցա, զի աչքս խոց էր անբժշկելի վասն իմ մեղացն. զհոգույս կուրութիւնս հայտնեաց աստուած ի մարմնոյս տեսութիւնս, զի եղեց նշանակ ամենեցունս Զգերապաշտա վարդապետն Գրիգոր մականունն Բջնեցի կոչեցեալ՝ գեղաբանույճ և բազմաճշակ, որ զաւրինակս շնորհեաց, յաղաթս մաղթեմ յիշել»։

Ա. ձեռագրի թերութիւնները շտկել ենք թիվ. 4139 ձեռագրով (Բ. ձեռագիր)։ «Յադագս տարեմախն ի Վանական վարդապետէն աշխատութիւնը գանվում է Բ. ձեռագրի 66բ—72բ էջերում։

Բ. Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը

Բովանդակություն՝ Տոնապատճառ. Թերթ՝ 517. մեծ. 26 × 17,8. վիճակ՝ փասված, գրություն՝ միասյուն։ Գիր՝ բոլորգրին անցնող միջին մեսրոպյան, գրիչ՝ Տիրացու. ժամանակ՝ ԶԺԶ (1267). տեղ՝ Հաղպատ։ Ունի ընդարձակ և շատ հետաքրքիր հիշատակարան Վարդան Արևելցու կյանքի և Տոնապատճառ կոչվող ժողովածուների ծագման պատմությունն ուսումնասիրողի համար, ուստի որոշ կրճատումներով՝ բերում ենք հիշատակարանը, էջ՝ 516բ—517ա։

«Փառք սուրբ երրորդութեան»

Իզձք փափազանաց սիրոյն որ առ

աստուած¹⁾ արդարոց, անգրադապէս ներմտածի ի տէ և ի գիշերի, յորոց մի գոլով ի քացելոց (?) հոգւոյն երջանիկ հայրն մեր և հառարակաց՝ Վարդան վարդապետն. յառաջին հեղինակացն ի մերումս բացափայլեալ ժամանակի, յամենեցունց ողիս արեգակնածագ փայլմամբն շողիւք լուսաւորեալ, ըստ բացման աչաց և աւանջաց ներքին մարդոյն՝ արանց միանգամայն և կանանց, մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց, և ամենայն չափու հասակի, նաև աւտար ազգեաց ևս։ Եւ այսպէս երկար ժամանակ ի ծերութեան հասեալս պայման բարի քաղաքաւարութեամբ կեցեալ ըստ կամացն աստուծոյ՝ ի զարդ եկեղեցւոյ և ի պարծանս ուղափառ հաւատացելոց՝ փոխեցաւ ի հանգիստն արդարոց. յիշատակ նորա աւրնութեամբ եղիցի առաջի աստուծոյ։ Վասնորոյ հոգ տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ և նորին մանդանց վերածնելոց ի Քրիստոս, և բազում ինչ թիւրեալ ի սուրբ գրոց ուղղեաց ի մեկնչաց սրբոց։ Նաև զսպմոսն գլխովին և զերկարութիւնն յաջ և յաջ մեկնչաց ի մի վայր ժողովել, կարճ և համառաւ բանիւ սեփականել զիւրահաս ընթերցողաց։ Որպես և զայս բութաստանս ամենալիւ ծաղկոցացս, պատճառս ատենից տէրունականաց և հարցմունք սուրբ բանասիրաց՝ առաքելական և մարգարէական և աւետարանական (?), հաւաքեալք ի սուրբ արանց, որ ամբարեալ կան ի սմա, որով և ես իսկ յամենայնի անարժանս և անալիստանս, որ Տիրացու անւանեցալ ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցայ և ըստ կարի իմ ջանացալ, զտէրունական ատենից պատճառն որ ի սն գծագրեցաք։ Վասնորոյ մաղթեմ զսա ժառանգողացդ, յընթերցողացդ և յաւգտողացդ. և յաւրինակաւ յաւցդ հոչակաւոր սուրբ ուխտիս ի յաստուած Հաղբատ, թուականութեանս (?) հայոց ԶԺԶ (1267). տէրունական սուրբ և աստուած

¹⁾ Ձեռագրի մաշված և ցեցակեր լինելու հետևանքով, որոշ տեղեր մնում են անընթեռնելի. այդ տեղերը մենք նշանակում ենք բազմակետերով, իսկ մեր կողմից կրճատված մասերը 3 կետով։

ծընկալ նշանիս աստուածածնիս և այլ
սրբոցս Յաթուակալութեանս տէր Յովհան-
նիսի մեծի հոգևորի և սուրբ վերադիտողի,
ի մէջ համազումար եղբայրութեանս: Եկեալ
մեր ի Վանանդ դաւառէ՝ ի Կարս քաղաքէ՝
պանդխտանալ աստ և բազում ինչ աշխա-
տիլ, վասնորոյ կրկին մաղթանաւք, երե-
սամած աղաչանաւք հայցեմք, որ ... հան-
դիպէք այսմ հոգեշահ խրախճանութեանս,
զի խնդրէ՝ ի Քրիստոսէ սղալեալ հանցա-
նացն մեր թողութիւն ... և այլն»

Տեքստը կազմելու ժամանակ ձեռքի տակ
ունեցել ենք նաև թիվ. 4669 (1187) ձեռա-
գիրը (Գ. ձեռագիր), որը գրված է 1675
թվին Գրիգոր երեցի կողմից Պեղիամայում:
Ձեռագիրը գանազան նյութերի ժողովա-
ծու է, մեզ հետաքրքրող աշխատությունը
(որը գտնվում է ձեռագրի 22ա—29ա էջե-
րում) ինչպես և մյուս նյութերը գրված են
բազմաթիվ տառասխալներով ու կրճատու-
ներով, որոնք երբեմն անհասկանալի են
դարձնում որոշ պարբերութիւններ:

Օրինակ, ձեռագրում «անունս տիրանց
զնէին» փխ «անուն ըստ իրաց»

«տարուզին ժամանակս» փխ «տարաւ
զիմ»

«աննշանքն են» փխ «այն նշանք են»
և այլն և այլն:

Զափազանց շատ են նաև ուղղագրական
սխալները՝ «աւ»-երը մեծու մասամբ փո-
խարինված են օ-երով, ուստի շատ դեպքե-
րում գրված է՝ «անուանեցօ» (անուանե-
ցաւ), «օուր» (աւուր): «Բ»-ի և «Տ»-ի փո-
խարեն հաճախ գրված է «Թ» (ընթանեաց,
քաղքեութիւն, Կաթմոս). «Գ»-ի փոխարեն
«Ք» (սուք, թարգման, աւաք) և այլն:

Վերոհիշեալ նկատառումներով, տարբե-
րակների մէջ մենք նշեցինք Գ. ձեռագրի
միայն այն տարբերությունները, որոնք
կարող են այլ իմաստ տալ տեքստին:

Արտավազդի առասպելի հատվածի տար-
բերակներում նշել ենք նաև Գ. թաղթյան-
ցի կողմից հրատարակված*) հատվածի և
մեր տեքստի միջև եղող կարևոր տարբե-
րությունները՝ X—պայմանական նշանի
տակ:

*) Տե՛ս՝ Գ. Халатянц, «Арм. эпос в ист.
Монсея Хоренского», Москва 1896, часть II. Ма-
териалы стр. 74.

ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐԵՍՏԻՆ Ի ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՍԱՑԵԱԼ

Աստուծով իմաստնացեալն Սո-
ղովմոն՝ ի գիրս իւրական զեկու-
ցանէ մեզ յաղագս աստուծոյ ա-
5 բարշտութեանն՝ անճառ և անհաս
աստուածաբանութեամբ, այսպէս
ասելով՝ «աստուած իմաստութեամբ
հիմունս արկ երկրի հաստատեաց
զաշխարհս խորհրդով, հանճարով
10 իւրով զանդունդս պատառեաց. և
ամպք հոսեցին զանձրեալ»¹: Յաղագս
որոյ ի քննութիւն կամիմք մտա-
նել տարերց և տարերաց, ժամուց 271բ

1. X. Բան վասն տարէմաին

1. Բ. Ասացեալ ձիւ

2. Բ. Սաղամոն

6. Ա. աստուածաբանութեան

8. Գ. զհիմունս

11. Բ. ամբք

13. Ա. տարերաց ձիւ

և մասանց, և կարաւորիմք աստուա-
ծին ձեռացն և իմաստութեանն
որդւոյ և հանճարոյ հոգոյն: Իմաս-
5 տութեան խորհրդով հաստատել
զտարաւմ զնացս բանից մերոց և
անդընդական գթութեամբքն բանալ
մեզ զխորհուրդ աւուրս, և զւարթա-
բար անձրեովք չնուլ զձարաւի և
10 զպասքեալ միտս մեր առ ի կարաւդ
զոլ սպասաւորութեան անարկու և
պատկառելի հարց և եղբարց ևս
առաւել բազմաժողով ատենիս, զի
յոյժ դժուարին է յաղագս աստու-

2. Գ. կարաւա կմք

2. Բ. աստուածական

4. Ա. հոգոյն ձիւ

9. Բ. անձրեաւք

10. Բ. զմիտս

11. Բ. սպասաւորութիւն

ծոյ խաւսել, զի անհասական է
մարդկային մտաց, թէպէտ մտացի
ոք իցէ, այլ այնքան կարէ ոք հա-
սու լինել, որքան տան մեզ ծա-
5 նաթութիւն սուրբ գիրք: Յերիս
անձինս որոշեալ և ի մի կատա-
րեալ՝ ըստ աստուածութեանն, ըստ
տէրութեանն, ըստ արարչութեանն,
ըստ նախախնամութեանն, ըստ
10 բնութեանն, ըստ ներգործութեա-
նն, ըստ կամացն, ըստ թաղաւո-
րութեանն, ըստ իշխանութեանն,
ըստ պատուոյն, ըստ փառացն, ամե-
նայն ինչ մի բաց յանձանցն երեք
15 և մի, մի և երեք: Իսկ մարդե-
ղութիւնն որդւոյ ոչ յաւելւած և
ոչ պակասութիւն, այլ միայն նոյն
որդի՝ որպէս է՝ բն յաթոն հայրա-
կան. անճառ միութեամբ աստուած
20 և մարդ կառարեալ, որով աստու-
ծոյ տամբ դամենայն զբարձրա-
գոյնսն և զխոնարհագոյնսն, զի
իցէ փրկութիւն մեր յաստուծոյ և
ոչ ի մարդոյ: Արդ՝ սուրբ երրոր-
25 դութեամբն ամենեքեանքն ի լի-
նելութիւն եկին, որպէս աստուա-
ծախաւս մարգարէն ասէ «ի սկզբ-
բանէ արար աստուած զերկին և
զերկիր» այսինքն՝ ի սկսանելոյ
30 եղև, ոչ էր. և ապա արար, զի մի
ասիցեն հալառակորդքն. թէ կայր
կամ ինքնին եղև, և, կամ այլ ոք
զո արարիչ, յայտ արար թէ չէր
և արար աստուած, բայց ոք ի
35 սկսանելոյ լեալ իցէ, դարձեալ կա-

2. Բ. մարդկայինս

6. Ա. որոշել

10. Ա. ըստ բնութեանն չի

14. Բ. բաց ի

16. Բ. որդոյն

17. Ա. պակասումն

23. Ա. Բ. փրկութիւնն

26—27. Բ. աստուածախաւսն ասէ

28—29. 2. 2. «զերկինս և զերկիր» ուղղեցինք հա-
մաձայն ծննդոց դքբի Ա զլի յառջին պար-
բերութեան:

29. Բ. թէ ի սկսանելոյ

31. Ա. ասացին

32. Ա. կամ ինքն եղէ

տարումն ունի: Մովսէս յառաջ
զերկինս ասաց արար աստուած և
ապա զերկիր, իսկ Դաւիթ՝ «զու-
տէ՛ր ի սկզբանէ զերկիր հաստա-
5 տեցեր, և գործք ձեռաց քոց եր-
կինք են»²: Նա զվերին երկինն
ասէ, որ յառաջնումն աւուրն եղև
և Դաւիթ զհաստատութիւնդ, որ
յերկրորդումն աւուրն եղև: Զի հրե-
10 զին երկինն շուրջ գալ ասի և ոչ
այլայլիլ, և երկին՝ այլայլիլ, և ոչ
շուրջ գալ, որով ցուցանի թէ նա-
խախնամութեամբն աստուծոյ ա-
մենայն ինչ կա հաստատուն, և
15 դարձեալ անցանի, թէպէտ և յան-
գոութիւն ոչ անկանի այլ դադարի,
և յայլ կերպարանս փոխի նորոգ-
մամբ ի գալստեան տեառն, և նո-
րոյ երկին, և նորոյ երկիր, զոր
20 եսն առնեմ, կալ առաջի իմ: զի
ամենայն ոք ինչ ի պէտս մեր
եղեալ է՝ անցանելով է, որպէս
և չորիս յեղանակս. զի առա-
ջին բուսուցանէ, երկրորդն հա-
25 սուցանէ, և երրորդն ի կատար
ածէ | և չորրորդն որպէս յըշտե-²⁷ 2ա
մարանս ժողովէ: Զնոյն և ի մեզ
է տեսանիլ՝ ըստ տղայութեան,
մանկութեան, և երիտասարդու-
30 թեան և ծերութեան, որպէս և ա-
րեգակն ելանելովն և բարձրանա-
լովն և մտանելովն զնոյն տայ ա-
պացոյց: Արդ՝ դամենայն արար
աստուած ի վեց աւուր, թէպէտ
35 կարող էր ի վայրկեան ժամու առ-
նել՝ ո՛չ արար, այլ դամենայն

1. Բ. կատարած

5. Բ. ձեռաց քոց չի

7. Բ. յառաջում

9. Բ. յերկրորդում

10. Բ. երկինքն

15. Բ. անցանէ

16. Ա. անգանի

17. Բ. կերպարան

19. Բ. և նորոյ երկիր չի

21. Ա. որ փիլ ամենայն ոք ինչ

25. Բ. ի կատարումն

34. Ա. աւր

5. Ա. վայրկեան

աւուր կատարած ուրիշ եղ, որ
 իմանին, թէ արարածք են, և չի-
 նին դամագիւտ չար աղանդքն.
 քանզի վեցն խորհրդական թիւ է,
 5 զի երկու երեք է և երեք երկու
 և մին վեց, որով արարածք եղեալ
 պահին. նոյնպէս և եւթն, որ է
 հանդիսաւ աստուծոյ, զի նա ի ներ-
 քոյ տասնեկին անձին է և անձը-
 10 նունդ. վասն այնորիկ պատւեն եւ-
 րանցիք դեւթն, զվեցն գործեալ և
 յեւթն հանգուցեալ, որպէս վասն
 աստուծոյ գրեալ է. և այսպէս ի
 շաբաթս և յաւուրս. և ի տարիս՝
 15 վեց գործել և յեւթն հանգիստ և
 թողութիւն: Զի բազում, տաւնք
 էին Հրէիցն ըստ մարմնոյ ծնունդք
 և կալք և կութք, և շինւածոց նա-
 ւակատիս, և այլս բազումս, իսկ
 20 հոգեւորն շաբաթն, որ խաղաղոյն
 առ նոսա պատւի, ամսամուտ և
 ամսազուխ, տարեմուտ և շաբա-
 թամուտ և այլք յոլովք: Այլ Մով-
 սէս երիս տաւնս ի տարոջն կատա-
 25 րել հրամանաց զգլխաւորագոյնսն՝
 դիւիցն յնդիպտոսէ և զտաղաւտ-
 րահարացն և զքաւութեանն: Իսկ
 տաւն ելիցն տաւել մեծագոյն էր
 առ նոսա, էր որ վասն ինքեանց
 30 աղատութեան և պատուոյ, և էր որ
 վասն խորհրդոյ նորոյս: Որպէս և
 ասէր աստուած՝ ամիսս այս եղիցի
 ձեզ սկիզբն ամսոց և աւրս՝ աւուրց
 և տարիս՝ տարոյ. նոքա զայն
 35 պատուէին. և զտաղաւարահարացն,
 վասն քառամնամեայ յանապատին
 տաղաւարաւքն ընտկելոյ հարցն

1. Ա. որիշ եղ
 3. Բ. դամագիւտ
 6. Բ. և մին վեց չիմ
 11. Բ. դեւթներորդն
 15. Բ. գործել և յեւթն հանգչել
 18. Բ. կուտք
 27. Ա. գրաւութիւնն
 33. Բ. սկիզբն աւուրց
 34. Բ. սկիզբն տարոյ
 35. Բ. մեծարէին փիլ պատուէին
 37—1. Բ. ընտկեցան հարք նոցա յոր պարծէին

նոցա, յորս պարծէին. և զտարե-
 կանացն, զոր տսէ մարգարէն «փնդ
 հարէք ի գլուխս ամսոց, յաւուր
 նշանաւորի տարեկանաց մերոց»³:
 5 Երբ զայր տարին և ՚ի կատար
 ելանէր զինքեանս ընծայեցուցա-
 նէին, և զմիմեանս թագաւորաց
 և իշխանաց մեծամեծաց ընծայք
 տարին. նաեւ սիրելիաց և ազգակա-
 10 նաց՝ շնորհաւորելով զառաջիկայն
 և զանցեալն գոհանալն, թէ խա-
 զաղութեամբ անցաք ընդ տարիս՝
 ներքնաւք և արտաքնաւք: Զնոյն
 և մեք կատարեմք ընծակով մի-
 15 մեանց և այլոց, ընտանեաց և աւ-
 տարաց⁴, թէ հոգեկան ինչ և թէ
 մարմնական: Առնէ ինչ և հեթա-
 նոսն՝ թանձրագոյն և մարմնական,
 որպէս այն, որ զհացն բոլորովդեր
 20 առնել սովոր են, որպէս թէ բոլոր
 տարիս, անցեալն և որ առաջ ի 272ր
 կայ, շահաւոր և խաղաղութեամբ
 եղև և լինի, զի ի ժամանակիս սո-
 վորաբար վարիմք զայս սակաւ
 25 պատճառս աճեցուցեալ, թէ առնո-
 սա և թէ առ այլ ազգ անդուստ
 սկսեալ:
 Իսկ թէ զինչ է տարի: Առաջին
 մարդիկն, ասին, իմաստունք էին,
 30 անուն ըստ իրացն դնէին: Տարի,
 զի յինքեան տանի գաւր, զշաբաթ,
 զամիս, զչորս յեղանակս. և գար-
 ձեալ զարեգակն տեսեալ կիտէն ՚ի
 կէտն բոլոր ընթացեալ, ասացին՝
 35 «տարաւ զիմ ժամանակս»: Իսկ
 եզիպտացիքն տարի ըստ լուսնին
 առնին, զերեսուն տւրն: Այլ և զայս
 զխաւի արժան է, զի զիր անւանց

6. Ա. ընծայեցանէին
 8. Բ. ընծայք
 14. Բ. ընծակով
 15—16. Գ. առանց փիլ աւտարաց
 16. Բ. ինչ իցէ
 20. Բ. որպէս թէ տարինակաւ
 22. Բ. շնորհաւոր փիլ շահաւոր
 24. Ա. սակաւ չիմ
 26. Ա. անդունդ
 34. Ա. բոլորն

ի նախնոյն Ազատայ է կենդա-
նեաց, իսկ թիւ կենդանակերպիցդ
և մոլորակացդ՝ յԱզաւրոսէ թագա-
ւորէ, որ թագաւորեաց առաջին
5 յորդոց անտի Սեթայ և ի սմանէ
անւանեցաւ քաղղէութիւնն: Եւ
զիւտ զրոյ յենովքա, թէպէտ և այլք
յենովսա ասեն զիր և մոլորակացդ
զիւտ, այլ ենովք արար նշանա-
10 զիրա կարճատունս և բազմատարս,
և այնու եթող զկեանս վարուց ա-
ռաջնոցն և զմարգարէութիւնն իւր,
զոր պահալ Արփաքսատ յետ ջրոյն.
առաջին քաղղէացիք իմաստասի-
15 բեցին զիր և թագաւորութիւն կա-
խալ, և ապա որդի նորա Կայնան
բազմացոյց զՔաղղէացւոցն մոլո-
րութիւն՝ բախտ և ճակատագիր
ասելով ըստ աստեղացդ և մոլորա-
20 կացդ շրջագայութեան. և որչիք
նորա իբրև աստուած համարեցան
զնա և երկրպագեցին նմա, և կանգ-
նեցին նմա պատկեր ի կենդանու-
թեան իւրում. և այս եղև սկիզբն
25 պատկերապաշտութեան: Երկրորդ՝
Արգիսցիք, երրորդ՝ Եգիպտացիք,
չորրորդ՝ Եբրանցիք, հինգերորդ
Փիւնիկեցիք, ապա աստուած ա-
րար Կաղմոս՝ զիր Յունաց, վասն
30 որոյ առ Սողոն, ասէ ոմն երիկեան
զոյ զՅոնսու Նոյնպէս զանազան է
մուտ տարեմտից և անուն ամսոցդ,
զի Եբրանցւոց և Մակեդոնացւոց
տարեմուտն ի միասին է, միով
35 աւուրք զկնի զարնան հասարակա-
ծին, իսկ Հա[յ]ոց ընդմիջել ամա-

3. Բ. յԱզաւրոսէ

5. Ա. անդի

6. Բ. քաղղէութիւն

7. Բ. թէպէտ ոմանք

8. Ա. մոլորակացտ

9. Ա. ենոք

10. Դ. կարճատունս

12. Բ. առաջնոց և զմարգարէութիւն

21. Բ. աստուած

22. Ա. երկրպագին

22—23. Ա. կանկնեցին

30. Բ. իրիկեան

31. Բ. Նոյնպէս և

բանն է. և ութ ազգաց՝ Եգիպ-
տա[ցւոց], Եթովպ[ացւոց], Աթի-
նա[ցւոց], Բիւթեն[ացւոց], Կապա-
դ[ովկացւոց], Վրաց և Աղուանից՝
5 չորս աւրով զկնի Հա[յ]ոցն է, իսկ
Յունացն և Ասորոցն, ընդ միջել
աշնան յեղանակին է. և Հոռոմոցն
յետ մտանելոյ ձմեռան, և որպէս
ուսաք յիմաստնոց ի բաժանել լիզ-
10 ուաց և զնախ յիւրաքանչիւր տե-
ղիս ՀԲ [72] տանուտեբացն, ըստ
հեռաւորութեան և մաւտաւորու-
թեան աշխարհաց, և ժամանելոյն
ի նոսա՝ զաւրն զայն տարեմուտ
15 կարգեցին | և ուսուցին որդոց 273ա
իւրեանց պատել զաւրն զայն
տրաւք ընչից: Իսկ անուն ամսոցդ՝
են որ ի նախնեացն յանւանէ, և
են որ յեղանակացդ և են որ ի
20 դիցն. քանզի Եբրանցիք և Մակե-
դոնացիք զաւել աւուրքն զնկն
սկիզբն տարոյն, և ասեն՝ աւր ա-
ռաջին և երկրորդ և երրորդ և
չորրորդ և հինգերորդ և վեցերորդ
25 մուտն նիսան ամսոյ, որ թարգմա-
նի կաղմութիւն՝ զի ի հողոյ կաղ-
մեաց զԱզամ: Զնոյն և յայտ առնէ
աւրն, զի ուրբաթ ասի, որ է կաղ-
մութիւն. ասի և բաւթ այսինքն
30 սուգ և արտմութիւն, վասն երա-
նելոյն ի դրախտէն և լսելոյն, թէ
զհող էիր և ի հող դարձցիս: Իսկ
Իար որ է Նոյ՝ այր արդար, Սիւան,
Սեմ, Թամուզն, Թաբաարի, Ար-
35 բամ. և այս հաստատ եղեալ է
հրամանաւ աստուծոյ ի մարգա-

4. Ա. Աղուանից

7. Բ. իսկ Հոռոմեացոցն

8. Բ. ձմեռանն է

9. Ա. իմաստնոցն և ի բաժանել

16. Ա. պատել զաւրն զայն շիբ

17. Բ. արովք

17. Ա. իս փի իսկ

18. Բ. յանունն է

19. Ա. յեղանակացտ

22. Բ. զլուխ տարս

26. Ա. հող

31. Ա. ի շիբ

33. Ա. Նու այր, Բ. Նո այր, Բ. Նո այր, Բ. Նո այր, Բ. Նո այր

բէիցն: Իսկ Հա[յ]ոցս է ի վերայ
որդոց Հայկին, ըստ տասն ծնն-
դոցն. հինգ արու՝ Նաւասարդն,
Հոռի, Սահմի, երեք գուտար՝ Մարի
5 և ալին, և երկու ի վերայ եղանա-
կացդ. զի Նաւասարդին նոր ասի
այսինքն սկիզբն տարոյ և դար-
ձեալ թէ արդէն աւելոյ եղանակ ի
վերա[յ]մկանացն Ովկիանու: Եւ
10 Հոռի, զի հորեն երկրագործք և
մշակք պցորենն և զգլինին յըշա-
մարանս ժողովելով. զի յինն Հոռի
մուտ է աշնան և ունի կենդանա-
կերպս երիս՝ կշիւ, կարիճ, աղեղն:
15 Տիւն ժամս երկոտասան, նոյնպէս
և զիշերն: Իսկ Սահմի, զի զնա հա-
րաւախն և զա հիւսիսախն, և
զարձեալ իմաստուն արք սահմա-
նեն դառնա իւրեանց առ ի գալ
20 ձմերան: Եւ Տրէ, զի կրէ զիշերն
յաւրէն, զժամն և զմասունքն: Իսկ
Քաղոցն, զի արձակի խոյն ի հաւուն
ըստ հանճարեղ արանց, ալլ և քա-
ղի ժամն և մասունքն, զի Քաղոցի
25 տասն ձմեռնամուտ է և ունի երեք
կենդանակերպ՝ ալծիզիւր, ջրհոս,
ձուկն. տիւն ժամս ինն, զիշերն
հնդկատասան: Եւ Արանց ի յունել
ձեան զիւրինս և զըլտըս, ասեն՝
30 արանց է այս հանապարհ և ոչ
կանանց. արի մարդոց է աւրս և ոչ
թուլից և վատաց: Մեհեկի զի

2. Ա. Հայկինն

4. Բ. Հոռ, Սահմ

5. Ա. և Բ. ձեռագրերում «եղանակացդ» բառից հե-
տո՝ լուսանցքում կա հետևյալ հավելումը «Մար-
դոց և Հրաւից, որ է ստուգապէս ամենայնոյ ի
վերայ եղանակացդ: Այս հավելումը մտել է զ
ձեռագրի տեքստի մեջ:

7—9. Բ. և դարձեալ ... Ովկիանու Նիլ

11. Բ. զցորեան և զգլինի

12—16. Բ. զի յինն ... և զիշերն Նիլ

18. Բ. իմաստունք

20. Բ. ի ձմերանայն

20—21. Ա. զի ասնու զիշեր յաւրէն ի ժամն և զմա-
սունքն, որպէս կրելով ինքն:

23—28. Բ. ըստ հանճարեղ արանց ... զիշերն հնդկ-
ատան Նիլ

31. Ա. մարդ է

32. 22 Մահեկի

տունիք և բոյսք, որպէս զմեռեալ
լինին՝ եղևնապատ և ձիւնաթաղ.
Մեհեկի այսինքն ամիս Արեգ, որ-
պէս թէ յառնեն բոյսք և բանջարք
5 աստուածախն հրամանաւն. արի
ասէ հիւսիս և եկ հարաւ, որ է
զարնան ամիս, զի երկոտասան
մուտ է, ունի և երեք կենդանա-
կերպ՝ խոյ, ցուլ, եկաւոր. տիւն
10 ժամս երկոտասան, նոյնպէս և զի-
շերն: Իսկ Մեհի, այսինքն ան ան-
կանի ի յառնել գետոց և ի թու-
լանալ ձեան. ան է, ասեն, մարդոյ
ամենայն ուրէք, զի գետահարոյցք
15 է: Մարերի, որպէս թէ թաւանան
մայրիք տերևովք և ոստ | աւք և 273բ
լինին մայր թռչնոց և դադանաց:
Իսկ Մարգացն, որ է ժամանակ ա-
ծելոյ զմարդ, որ ի դաշտս և ի հո-
20 վիտս իցին, յայգեստանս և ի բու-
րատանս. յորժամ արեգակն առ
շամբն և կամ յետ շանն իցէ, զի
ի ԺԳ. ունի երեք կենդանակերպ՝
խեցզետին, առիւծ, կոյս. զիշերն
25 ժամս ինն և տիւ հնդկատասան: Եւ
Հրոտից՝ ըստ զրութեան է, զի հուր
է ոտիցն որ այրէ ներքուստ ի վեր
ջերմութիւն արեգական: Եւ ի զի-
րըս սրբոց մարգարէից ալլոց ազ-
30 դաց անւանք ոչ յիշի, բայց ի
Հա[յ]ոց՝ Անդրէաս և Զաքարիա:
Իսկ Աղուան ամիս նախասարգուլ,

2. Բ. կան փիլ լինին

3. Ա. մահ

6. Ա. հիւսիւսի

7—11. Բ. զի երկոտասան ... և զիշերն Նիլ

13. Ա. ան է Նիլ

14. Ա. ամենայն մարդոյ

15. Ա. թէ Նիլ

16. Բ. տերեւաք

19. Ա. ախաճելո

20. Ա. յադեստանի

22. Բ. և առ շանն

23. Բ. զի ի ԺԳ ... և տիւ ԺԵ

24. Ա. խեճզետի

26. Բ. հրաւիցն

26. Բ. զրութեան

29. Ա. սուրբս

29—30. Ա. ալլոց անւանք ոչ յիշի ազգաց

31. Ա. Անդէաս. Բ. Անդէաս

որ է նաւասարդցի, աշխնքն ի
թոռացն է յուստերաց կամ ի դրս-
տերաց: Իսկ Վրացն. ախածիր, որ
ստուգարանի աշտպէս, ախաց, ա-
5 խացի, թէ մեծ պատրոնացի: Սե-
թիկի, որ է Սոնեթացի, բայց սո-
քա և յոյնք ինքեանց ամսամտաւք
ոչ վարին, այլ ծառարար գնեա
երթան աշտց:

10 Իսկ Յունացն ի վերայ գիցն ան-
ւանցն է. Դիոս, այս ի Դիոնիսիո-
սէ, զոր որթոց և աշտց աշխնդա-
կութեանց արարիչ ասեն: Ապիլիոս,
այս Ապոլոնն է, Պերիտոս, այս պան
15 է Նոխադոսն:

Իսկ Հոռոմոցն ի վերայ նախ-
նեացն է. Յունւարի, այս Յովան է
նախնին իւրեանց: Բայց ասեն ո-
մանք, թէ յաւուրս Մանտէի՝ Նու-
20 մաս Պալ[պ]իոս¹ երկու ամիս յա-
ւել ի տարին Հոռոմոց, զի յառաջ
քան զնա տասն էր, եւ յաւել նա
զ[Յ]ունւարն և զՓետրւարն: Իսկ
Մարտն և Ապրիլն իմաստասիրաց
25 անւանք են, եւ Աւգոստոսն՝ թա-
գաւորի: Բայց աշտցիկ հաւատոյ
կամ վարուց աւգուտ զինչ, ասիցէ
ոք. բազում ինչ ամենայն իրաւք,
վասն զի աշխարհս ծով է, որպէս
30 ասէ մարգարէն, ժամանակն չափ
կամ կամուրջ կամ նաւ կամ ճանա-
պարհ ի ծովու, և այս երեկի մար-
դիկս ի ճանապարհի կենցաղոյս

նշան բուռն հարկանելոյ, զի մի
որպէս կայրք անցանիցեմք ընդ
կենցաղս, այլ թէ որ յիշեն բարիք
են՝ ի նոյն նախանձն յորդորիմք,
5 և եթէ չարք՝ զգոյշանայցեմք, վասն
զի աւր և տիւ և դիշեր վասն այն
եղեն, զի մարդիկ իմաստասիրեո-
ցեն, ըստ մարգարէին՝ «աւր՝ աւուր
բղիւէ դրան, և դիշեր՝ գիշերի ցու-
10 ցանէ զգիտութիւն»²: Եւ վասն ա-
րեգական և լուսնի և աստեղաց
ասաց աստուած՝ «եղիցին ի նշանս,
և ի ժամանակս, և յաւուրս, և ի
տարիս»³, վասնզի որչափ դարեգակն
15 գեր ի վերոյ գաղաթան ունիմք
գնալով՝ աւր կոչեմք զնա, զի աւրն
պատկեր է ամսոյն և ամիսն տա-
րոյն, զի տարին ՅԿԵ (355) աւր է,
և յամիսն նոյնքան ժամանակը⁴
20 են և յաւրն այնչափ ժամն,⁵ իսկ
մասն արեգական մի շուրջ գալն է.
նոյնպէս և լուսնին, մասն՝ նորա
շուրջն է. քանզի արեգակն բոլոր
շրջի՝ որպէս աղաւթիք, որպէս ա- 274ա
25 նիւ, իսկ լուսինն ի թախս որպէս
թաշուն, որպէս նեա: Արեգակն
մեծակն ասի կամ աւրնջեան աստղ՝
կամ լուսոյ ակն. չափ մեծութեան
նորա քան զցամաք երկիր: Լուսինն
30 նւաղ լոյս, իգաղոյն լոյս, մթաղոյն
լոյս:

Եւ զի մաւտ յաշխարհս է, և որ-
պէս հանլի որ ծովու հանդէպ է՝
մղտագոյն երևի, և որ ցամաքի՝
մաքրագոյն. թէպէտ ոմանք ասեն
մըուր լուսոյ, այլ զլոյս գիտեմք

3. Բ. յիշեն
4. Բ. նոցա փիւ նոյն
5. Ա. իսկ փիւ վասն զի
6—7. Ա. վասն այն եղեն չիմ
9. Բ. բիւ
9. Ա. բղիւէ դրան չիմ
10. Ա. զգիտութիւն չիմ
11. Բ. և աստեղաց չիմ
12—14. 2. 2. «եղիցին յաւուրս և ի ժամանակս և ի
տարիս և ի նշանս», ուղղեցինք համաձայն ծննդոց
դրքի ա գլխի 14 պարբերութեան:
14. Ա. զի չափ դարեգակն
19. Ա. ժամք են

1. Բ. նաւասարդցի
5. Բ. ախացի
5. Ա. պատրոնաց
6. Բ. Սոնեթացի
8. Ա. ծառարար
13. Ա. Ապիլիոս
16. Բ. Հոռոմացոցն
17. Բ. է չիմ
20. Ա. Պալիոս
21. Բ. Հոռոմացոց
24. Ա. Ապրիլին
25. Ա. աւգոստոս
26. Ա. աշտցիկ չիմ
31. Ա. նաւ ճանապարհ
32. զի փիւ և
33. Բ. ի ճանապարհին

պարզ էութիւն: Լուսինն անաւթն է. որպէս անուէն յայտ առնէ, թէ լոյս ունի, և ի հնանալն պատի զթիկամբն և ի նորանալն ի միւս 5 կողմն պատի և ի ներքս մտանէ, և տեսնալ զնա մարդիկ յընծաիլ և ի մաշիլ ասացին, իմ ես արինակ ծնընդեան և մահու: Իսկ անմոլար աստեղքն ի վերայ աւղոյղ որպէս 10 բեկեռալ են. նովաւ շարժին և շրջին: Իսկ մոլորակքն շրջադայք են և գործաւորք և տանուտէրք: Եւ խաւարումն արեգական, որ բնութեամբ լինի ի նորանալ լուսին, 15 զի ընդդէմ անցանէ, իսկ որ ոչ այսպէս՝ այն նշանք են նոր իրաց, որ ի ժամանակին լինելոց իցէ: Իսկ խաւարումն լուսնի այսպէս լինի՝ Արաւսեակն առաջի արեգա- 20 կան երթայ և վայլածուն զկնի և լուսինն ի մէջ նոցա. թէ այն երկու մոլորակքն յարեգական մատին՝ լուսինն խաւարի. եւ թէ քան զայս աւելի է՝ նշանք են: Եւ ասեն 25 ամպեր Ռաստ և Զանապ անուն, թէ նոքա խաւարեցուցանեն զարեգակն և զլուսին¹²: Եւ չափ բարձրութեան երկնից, որչափ յարեկից յարեւմուտս՝ այնչափ մի և կէս, 30 ըստ կամարի գմբեթաձև ձգեալ: Իսկ տարի արեգական, ի գարնան զուգաւորութենէն ի նոյնն է. և լուսին յաւազ լրմանէն ի նոյնն, վասն զի թաւալի արեգակն յելիցն

1. Ա. Լուսինն

3. Ա. զհնանալն

6. Բ. յընծաիլ

8. Բ. անմոլարքն ի վերայ

10. Ա. բեկեռ են

11. Ա. մոլորականքն

11. Բ. մոլորակքն շրջադայք որպէս գործաւորք և տանուտէրք

15. Ա. անցանի

18. Ա. այսպէս ոչ

24. Ա. քայլ փիւ եւ

25. 22. զՌաստ

32. Բ. զուգաւորութենէ

33. Բ. ի նոյն

ի մուտս Եկ [360] անգամ վասն զի թաւալմամբ զնա արեգակն ի հասարակաւրէն և Եկ [360] անգամ ի զիշերի ընդ երկրաւ մինչև ցծա- 5 զուսն իւր. և անալ յառաջ մի մի թաւալ յաւել. իսկ զիշականն մի մի թաւալ պակաս է: Զվեց ամիսն ի տընջեան թաւալումնս յաւելու և զվեց՝ ի զիշերի: Եւ առ մի 10 մի թաւալումն Ծ [500] ասպարէս լինի յառաջ խաղացումն, զի այնքան է մեծութիւն նորա: Իսկ Եկ [360] թաւալումն լինի ձԶԲ [180,000] ասպարէս և ՆԾ [450] թաւալումն 15 ՄԻԵԲ [225,000], վասն որոյ երկրաչափք ձԶԲ [180,000] ասպարէս ասացին զերկրի լայնութիւն և զերկայնութիւն: Ասպարէսն ըստ աւղաչափութեան է քայլս ձԷ [107], 20 և զքայլն Զ [6] ոտն, և ոտն ժԶ [16] մատն, և մզոնն է [7] ասպարէս: Եւ ըստ Պարսից ասպարէսն ձԻԳ [123] քայլ է, և զեռնաչափութեամբ՝ մզոնն Բ [1000] քայլ, և 25 խրատսին Գ [3] մզոն: Իսկ ըստ լուսնի տարին ԵԾԴ [354] աւր է, ըստ երկոտասան լրմանց իւրոց | և ամ- 274բ սոց, վասն զի սա ուսոյց զերեսուն աւրն կոչել ամիս, որ ասէ իմ ես: Իսկ հինգ աւրն շարահար է ի նոր տարին կամ ի նոր ամիսն: Իսկ լուսնի աւրն ԻԳ [23] ժամք են և երկու մասն, վասն զի երկու մասն աւելի ընթանայ քան զարեգակն յամենայն աւուրս: Եւ ժամն լուսնի հինգ մասն են և այս՝ սակս խո-

1—3. Ա. Եկ անգամ հասարակորէն չի

3. Ա. Եկն անգամ

7. Ա. և անդի մի թաւալ

14. Բ. ամիս և ալյուր՝ հասպարէս

15. Ա. մի ո փիւ ՄԻԵԲ

23. Բ. ձԶԳ քայլ է

25. Ա. խրատսին

26. Ա. լուսնին

26. Ա. Աւր է չի

30. Բ. է աւրն շարարի է

31. Ա. ի տարին

32. Ա. լուսնին

36. Ա. յայտ

նարհութեան իւրոյ, զի շատ մի-
ջոցաւ հետի է յարեգակսնէ, վասն
զի նա զկամարաւն պատելով յերե-
սուն մասն կատարէ զժամն և սա
5 սակա ուղեգնացութեան հինգ մասն,
և հնգեակ վեցեակ լինէ, ըստ այս
չափ մասին մերձ է լուսինն յերկիր
քան զարեգակն: Եւ գնայ լուսինն,
ոչ թաւալմամբ, այլ սողելով, և
10 մասն լուսնի անձնաչափ տեղափո-
խութեամբ իւր, և այն երկու մա-
սունք լուսնի ժողովին յամսեանն
և լինին Կ [60], որ են հնգամաս-
նեան երկոտասան ժամք, իսկ եր-
15 կու ամիսն ՃԻ [120] մասն, որ լինի
հնգամասնեայ ժամք ԻԴ [24], որ
է աւր մի, և լինի երկոտասան ա-
միսն Զ [6] աւր: Այս մասունք են
և կեամանականք և վերածականք
20 և դոյն զասի վեցեակ, սակա աւարտ-
մանդ ի վեց աւր. սա լինի յարա-
կայ հեաադայ ամին, վեց աւրս
այս և հինգ աւելիքն, սոքա կոչին
հնգեակ և վեցեակ, և սոքաւք
25 պարտ է գտանել զքանիս լուսնին,
և յանցեալ ամէն գան ի մի և լի-
նին երկոտասան աւր, որ կոչի
վերադիր կամ յարակայ: Բայց ոչ
կարէ վերադիրն զքանիս լուսնին
30 ցուցանել, վասն զի երկամասնու-
թեան հինգ աւրն կորընչի և ոչ
կարէ բերել զթիւսն կատարեալս:
Իսկ որ վասն արեգական շարա-
թանալոյ տսեն ՚ի ԻԸ [28] ամի

2. Բ. հետի շի
3. Բ. կամարովն
4. Ա. կատարելով
6. Զ. Զ. և Լ. Զ. եկ լինէ (?)
10. Ա. անձաչափ
13. Ա. լինի
13. Բ. և ամասնեա
16. Ա. է ամսեան
19. Բ. և կեօք մասնականք
19. Ա. վերածակքն
21. Ա. սայ լին
30. Բ. երկամասնութիւն
31. Ա. Լ. աւուրն կոչի
31—32. Բ. ոչ բերէ
34. Ա. ի շի

ժողովեալ մասունքն եւթն աւր
լինի, և շարաթանալ ասի: Նոյնպէս
և լուսին ժԹ [19] ամի ժողովին
և լինին եւթն և շարաթ: Եւ այսու-
5 քիկ յերկար ժամու պեաք են առ
ի քննութիւն, զոր անդրէն թող-
լի է:

Իսկ աւր և տիւ Մովսէս անւա-
նեաց՝ առաջին և երկրորդ և եր-
10 րորդ, և զմինն, առանձինն՝ շարաթ
և Հեթանոսք Կուանոս. և այլ մի
ըստ միոջէքն և զեւթն՝ Ափրդի-
տեայ: Եւ ի հաւատալ մեծին Կոս-
տանդիանոսի, սուրբն Մեղրեապոս
15 առեալ զանուն շարաթուն եզ ի
վերայ իւրաքանչիւրոցն, ասաց՝
միաշարաթ, երկշարաթ, այլաւքն
հանդերձ: Եւ վասն լրմանցդ այս-
պէս ասեն, թէ ի թագաւորու-
20 թեանն Անտոնինոսի՝ Արիօիզէս
Աթենացի, արար լրումն Հոռոմոց
՚ի Դ [4] տղբիլի. և ի Սեւրեայ
թագաւորութեանն Եզիպ[տացւոց]
և Եթէոպ[ացւոց] արար Ղեփոզ՝
25 հայրն Որոգինի: Եւ յաւուրս Աղեք-
սանդրի՝ Մամեայ որդւոյ՝ Որոգինէ
արար լրումն առան ամի Արա-
բ[ացւոց] և Մակեդոն[ացւոց]:

Եւ ի թագաւորութեանն Գալլիո-
30 սի, Անատոլիս եպիսկոպոս արար
Յուն | աջ և Ասորոց: Իսկ ի թա- 275ա
գաւորութեանն Կոստանդիանոսի՝
Եւսերի Կեոարու [հայրապետն] ա-
րար լրումն Բիւթ[ան]ացւոց և
35 Կապոզ[ովկացւոց]: Եւ յաւուրս որ-
դոյ նորա, Անդրէաս¹³ եղբայր
Մանգնոսի եպիսկոպոսի, միաքա-
նութիւն արար ութն ազգաց լըր-

- 3—4. Գ. լուսինն ի ժԹ ամին է աւուրն շարաթ
13. Ա. Ափրդիտէ
15. Ա. շարաթուն շի
17. Բ. և այլաւքն
18. Ա. լրմանցս
20. Ա. Արիսեղէս
22. Ա. զիցն տղբիլի
22. Ա. Սեւրա
25. Բ. Որոգինէս
36. Ա. Անդրէ եղբայր Մանգնոսի

մանց իննեւտասներեկաց և կար-
գեաց զերկերիւրեակն: Ի նոյն ժա-
մանակս եղաւ և յայլոց ոմանց
իննսուն և հնգեակն: Իսկ ի թագա-
5 ւորութեանն Յուստիանոսի ամ-
բարշտի, որ պահառնընդառաջնի
[տաւնն] փեպրւարի յերկուսն փո-
խեաց երկերիւրեակն Անդր[ե]այ
լցաւ և պիտոյ էր գլուխ ՇԹԺ
10 [519]-եակ կանոնին: Եւ ինն ամ
խափան եկաց տուժար և տաւն:
Ապա էաս իմաստասէր Աղեքսան-
դրացի¹⁴ ժողովեաց առ ինքն երե-
սուն այր իւր նմանի, և յառաջ
15 վարե[ա]լ զարվեստն Անդրէասայ,
արարին ՇԼԲ [532] ամաց լրումն ի
նոյն դառնալով, վասն այն անտա-
րակուսելի է բոլորն այն: Բայց
զիրիոն¹⁵ իմաստասէրն ի դրան
20 թագաւորին ոչ կոչեցին, սուտ և
հերձուածող գորով, և յորժամ ի-
մաստասէրն յունաց՝ Ելոդս անուն,
երեք զաւրինակն և քննել Իրիոն
զմասունս հնգեակի և վեցեակի, որ
25 ոչ երբեք լեալ էր, զի հինգ հըն-
գեակն և վեց վեցեակն, որպէս
յառաջն ասացաւ մասունք են մին՝
արեգական և մին՝ լուսնին, այլ
նա հակառակ ասաց, արար զապ-
30 րիէլ հնգետասան ՚ի վեշտասան և
զվեց ի հինգ. արդ այն ԺԶ [16]-ն
չբերէ ինչ սխալ, այլ այն վեցն
եղեալ ի վեց և ի հինգ տարումն

1. Ա. և կարգեաց շիւ

3. Ա. ժառանց փխ ոմանց

4. Ա. Լէ-ակն

6. Ա. ընդ աջն

7. Ա. փեպրւարի

11. Բ. տաւմարն

12. Ա. յԱղեքսանդր

13. Ա. առ ինքն շիւ

14. Բ. այր շիւ

15. Ա. Անդրա

16. Բ. արարին շիւ

19. Ա. զիրոն

24. Բ. մասունս

25. Բ. լեալ է

27. Բ. յառաջ

30—31. Ա. Բ. ԺԵ. ԺԶ. և Զ. Զ. Ե

32. Բ. սղալ

կիրակէ ածէ մեզ որպէս և է. իսկ
այն է նոցա շաբաթ, ըստ Իրիոնի
առնելոյն: Եւ նոքա ընդ Հրեայոն
զատիկ առնեն և ի սուրբ ժողովոյն
5 նզովքն անկանին, զի գրեալ է նո-
ցա կանոնս, թէ ընդ խաչահա-
նունսն եղիցին: Իսկ մեք ի միւս
կիրակէն տամք և զերծանիմք,
քանզի յետ ութ ամի իմաստասի-
10 բացն ապա երեւցաւ եղծումն ի-
րացն և Հայք յԱղղէ Համբարցի
իմաստասիրէ՝ յառաջ առեալ էին
զուղորդն և յայն ժամ ընդ պար-
սից իշխանութեամբ գոլով՝ Հանկան
15 յեղծումն նոցա. եւ էր այն ՚ի տասն
թւականին Հա[յ]ոց: Եւ որպէս ոչ
ընկալան Հայք զչար աղանդն Քաղ-
կեղոնի, նոյնպէս և ոչ զայս, թէ-
պէտ յետ երեսուն ամի թագաւո-
20 րեաց Զենոն և գրեաց ամենայն
ուրէք, որ անւանի հինատիկոն, որ
թարգմանի միաբանութիւն ուղղա-
փառութեան. և նզովիցին զժողովն
Քաղկեդոնի: Այսու սահմանաւ վա-
25 րեցաւ Անաստաս և զսուրբ աս-
տուածն խաչեցաւ[ն] հաստատեաց:
Բայց զկնի ամենեցուն, վերոյ ասա-
ցեալն Յուստիանոս արար ժող | ուլ 275ք
ի Կոստանդինուպուլիս, զոր հին-
30 զերորդ ժողով կոչեն, և եղծեաց
զամենայն կարգս և զկրաւնս, ընդ
իւր միաբանե[ա]լ զամենայն աղգս
բարբարոսաց հիւսիսային, մինչև
՚ի վերս: Արար լրմունք Անանիայ
35 և զկնի տէր Մովսէս¹⁶, և յայտ
ամենայնի ընդ մեզ էին վերք

1. Բ. կիրակէ

2. Ա. այն է

3. Ա. անգանին

11. Բ. յԱղղէ

13. Ա. զուղորդն. Բ. զուղորդն

17—18. Ա. կեղբոնի փխ Քաղկեդոնի

21. Ա. ուր անւանի

26. Ա. խաչեցաւ

27. Բ. վեր

33. Ա. հիւսային, Բ. հիւստային

33. Բ. բարբարոսաց աղգս

34. Ա. ցվիւրս

36. Ա. վերք

ՃԺԴ[114] ամ: Եւ յորժամ մերքս
բաժանեցան և դառնաւ շրջեցին՝
յԱրաց յերեսունն էր յայանու-
թիւնն. վասն այն ասին՝ կալ թիւ
5 մի յԱրաց ամսոյ: Եւ շրջելոյ պատ-
ճառ ասին ոմանք, թէ ընդ պար-
սից իշխանութեամբ էին, իշխանքն
կամեցան թէ ընդ նոսա յար լիցի,
որ երկու անգամ տարեմուտն
10 պիտի առնել: Բայց Հայք աւելի
քան զԱսորիք և զՀրեայք՝ չեն
լիալ ընդ Պարսաւք, զի Պարսից
տաւնն և ամիսն ի միասին շարժի
և մեր տաւնքս անշարժ են: Եւ
15 այլք ասին, թէ վասն աշխատելոյ
մանկանց ի յուսումն, զի դիւրաւ
դառնելին՝ դիւրով արհամարհելի
է: Եւ ոմանք թէ կամեցան ամե-
նայնիւ բաժանել զմեզ ի Յունաց,
20 զի մի խառնեցուք ընդ նոսա տաւ-
նիւք կամ ամսաւք կամ տարեմ-
տիւք: Այլ մեք աստուծոյ շնոր-
հաւքն՝ դաւերունական և զգլխաւոր
տաւնան սեփական ի գրոց ունիմք:
25 Եւ այս ինչ փաստ նոցա կամ մեզ.
տաւն որ յաւուրս Վարդափառին՝
բարեկենդան առնել, կամ որ յի-
նունքն աշունն: Բայց այս է պատ-
ճառն, որ երբ կամեցան առնել
30 համառաւ և սեփական, և մինչ-
դեռ էին ի ջանս մեռաւ կաթողի-
կոսն և յիս նորա արուեստաւորն¹⁷,
և այլ ոչ եղև ումէք փոյթ: Իսկ ի
ժամանակս Եսթելոսի Աթենաց-
35 ւոյ¹⁸ առ որով եղաւ ազոնն¹⁹, որ
է մրցութիւն, Դոմրիազն կոչե-

3. Ա. յարանց

5—6. Ա. և պատճառ շրջելոյն

10. Բ. չպիտի

13. Բ. շարժիլ

15. Ա. թէ վասն չիլ

17. Ա. դիւր

18—19. Ա. ամենեկին

20. Ա. տաւնեցուք փիլ խառնեցուք

21. Ա. կամ ամսաւք չիլ

25. Ա. սոցա

27. Ա. բարեկենդան, Բ. բարեկենդանին

35. Ա. ազոն

36. Ա. մրցութեան

ցեալ, որով Հելլենացիքն վարեն
զժամանակս իւրեանց. եւ հնարե-
ցաւ զայս ի Փաթինոսէ, հրամանաւ
Հերակլեայ, առ ի խաղաղել զխիստ
5 պատերազմն՝ զԿացէք, ասէ, մինչև
ի տարին ուրախութեան և ապա
ցուցցէ իւրաքանչիւր ոք զուժ իւր
և զարուեստ, և պսակեցի: Բայց
Եւսերի առ Յովաթամաւ արքայիւ
10 ասէ այլոց բանիւ: Բայց առնեն
զազոնն ի հինգ ամին, յորժամ
չորքն լնու և հինգն սկսանի. եւ
այս է նահանջն, որով տուժարա-
կան արուեստն յառաջանայ ի ժո-
15 դովումն: Այլ մեզ տարի և տարե-
կան, որպէս թէ փրկութիւն և փր-
կանք Քրիստոս է. և տարեմուտն՝
ծննդեամբ մուտնորա յաշխարհս,
և չորս յեղանակ, չորեք նիւթեայ
20 բնութիւնս, կուսական յղութիւնն,
որպէս ձմեռն, և ծնունդն որպէս²⁷⁶ ա
գարունն. ամառն նշանքն, աշուն
կամաւոր անշնչանալն ի խաչին,
աւել աւուրք հինգ զգաութիւնքս:
25 Եւթ աւր շարաթու՝ ձայնին եւթն
գործարանքն, երկոտասան ամիսք՝
տիրական անդամքն ՅԿԵ[365] աւր՝
Յ[300] յաւդուածքն. տիւ՝ աստուա-
ծութեան լոյսն. գիշեր՝ մարդկու-
30 թեանն եղեալ որպէս ծածկոյթ: Ընդ
տիւ և ընդ գիշեր աւր մի՝ բանն
մարմնովն մի Քրիստոս: Արեգակն՝
աւետարանն. Լուսին՝ աւրէնքն,
արաւսեակն՝ Յովանէս, գիշերա-
35 վար՝ Պաւղոս, կենդանակերպք՝ եր-
կոտասան առաքեալքն, եւթն մո-

3. Ա. ի Փաթինոսի հրամանէ Բ. ի Փիաթոսի հրա-
մանէ, ուղղեցինք զի Փաթինոսէ, հրամանաւ

14. Բ. արուեստ

16. Ա. փրկական փիլ փրկանք

18. Բ. մուտն

22. Բ. աշունն

23. Ա. անշնչանալ

26. Բ. գործարանք

26. Ա. ամիսքն

27. Գ. ՅԿԵ յողիււածքն

29—30. Ա. մարդկութիւնն որպէս ծածկոյթ եղեալ

31—32. Ա. բան մարմնով միաբն փիլ մի Քրիստոս

36. Բ. առաքեալք

լորակքն՝ Սանփանոսեանքն, ան-
մարար աստեղքն՝ մարգարէքն, եր-
կինքն՝ երկնաւորն, երկիր՝ երկ-
րաւորն, հուր՝ հայրն, հողմն՝ հողին,
5 դրախտ՝ եկեղեցի, կենաց փայտ՝
խաչն, ազրիւր՝ Տիգրիս վտակն,
սլառուդ՝ մարմինն և այլք այսպի-
սիք:

Թէ պարծի հասմանցին, թէ յուն-
10ւարի վեցն ծնաւ Քրիստոս, ոչ ինչ
նւագ այն, զի ի նաւասարդի Ին
[25] զծնաւդն իւր փոխեաց յաս-
տեացս, թէ բարեբախտիկ կայսր,
զի ի գրեալն զմարդիկ, ծնաւ
15 ազատարարն ի ծառաութենէ, տ-
ռաւել զուարճացի Արգար, զի
գրեալ դաւանեաց զնա աստուած
և որդի աստուածոյ:

Քննել արժան է և դայս, թէ
20 զիմորդ եկեղեցիք հայաստանեայցս,
ի մաւան նաւասարդի տաւն կա-
տարեն Յովանու Ասեն թէ, թա-
գաւորն Հա[յ]ոց Արտաշէս բարե-
միտ երեւալ յազգի անդ իւրում,
25 շինութիւն և խաղաղութիւն աշ-
խարհի ամենայն ուրէք յաճախ
յաւելեալ և սիրելի ամենեցուն և
հաշակաւոր լիալ Որդի մի էր նորա՝
Արտաւազդ անուն՝ բախած ի ման-
30կութենէ, զոր Շիդարն կոչեն: Եւ
հաւքն զիտելով զի ոչ էր բաւական
վարել զթագաւորութիւնն՝ ոչ ետ
նմա: Իսկ յորժամ վախճանեցաւ և
որդի յար ինքեան ոչ մնաց՝ սուգ
35 ծանր եղև աշխարհի, այնքան՝ զի
բազում զէնս խորտակեալ ի վերայ

զերեզմանին և երիվարս յուրա-
այլ և ծառայքն և աղախնայքն
սղանին զինքեանս ի վերայ նորա:
Եւ դայն տեսեալ Արտաւազդայ
5 տրամեցաւ յոյժ և ասէ «Որքան
կենդանի էր՝ զթագաւորութիւնն
ինձ ոչ ետ, և արդ ի մեռանելն՝
աւերեաց զերկիր. աւեր երկրի
զիմորդ թագաւորեցից»: Եւ ապա
10 հեծեալ յերիվար, զբաւսանաց ա-
ղաղաւ, գնալ ի կողմն կամրջին
Միամաւրի, և անդ հարեալ յայտոյն
չարէ՝ ընկեցեալ ի կամրջէն՝ ջրա-
սոյղ եղեալ անյայտ լինէր: Իսկ
15 մերձ | աղայքն համբաւ այսպիսի 276ր
վերացուցին. Աստուածքն դայրա-
ցեալ վասն զհայրն բամբասելոյն՝
յափշտակեցին զնա ի լեռոն Մասիս
և երկաթի կապանաւք կայ ի բան-
20 զի, և երկու շունք՝ սև և սպիտակ՝
յար լեզուն զկապանս նորա. այս
է յարալէզն՝ առասպելն որ ասեն:
Յայս յաւելում արարին քուրմքն
ժամանակի և ասացին, թէ երկաթի
25 կապանքն ի տարեմաին ի մազն
եկած լինի, և թէ կորի, արտաքս
ելանէ և աւերէ զաշխարհս: Ապա
աւրէնք գրեցին յազգս Հա[յ]ոց,
ամենայն ար[ժ]եեստաւոր մի ան-

2. Բ. ծառայք և աղախնայք

2—3. Գ. և ծառայս և աղախնայս սղանելին ի վե-
րայ նորա ինքեանք

4. Բ. եւ չիք

5. Բ. ասէր

7. 22. ի մեռանելս

8. X երկրիս

10. Բ. յերիվարս

12. Ա. յայտոն

12. X. Մեծամօրի

13. Բ. ընդեցեալ

17. Բ. բամբասելոյ

18. Ա. լեռն

19. Ա. կապաւք

22. Բ. յարալէզ

22. Ա. առասպելն չիք

23—24. Բ. քուրմք ժամանակին

25. Բ. ի չիք

25—26. Ա. ի մազ ընկած

27. X. և աւերէ չիք

28. Բ. զբին փի գրեցին

2—3. Ա. Բ. երկինք

3. Բ. ապալ երկրաւորն

4. Ա. հայր

6. Ա. Բ. Տիգրիս, ուղղեցինք Գ. ձեռագրով

14. Ա. գրելն

16. Ա. զւարճացի

21—22. Ա. — Բ. կատարէ

24. Ա.—Բ. երեւել

26—27. Ա. յաւելել հաճախ

29. Ա. Արտաւազ

36. X չէնս

զամ բախել զարուեստն ի մուսն
նաւասարդի, յաւելուած կապա-
նացն Արաւազդայ: Դարբին ըղ-
սալն հարկանէ կանաւ՝ զատարկ,
5 ալսպէս հանդերձադործն, նոյնպէս
և ալքն: Զայն խափանելոյ աղա-
զաւ, սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգոր
բիտս կարգեաց հաստատուն յայսմ
աւուր տաւն մարգարէին և Մկրտ-
10 չին Յովանու:

Արդ որովհետեւ հասաք յաւրս
յայս շնորհիւ աստուծոյ խաղաղու-
թեամբ և տաւնել արժանաւորք
եղաք զնոյն ինքն՝ որոյ տաւնեմքս
15 և որոց ալսաւր յիշատակ է, յիշե-
լով զսուրբ կոյսն և զսուրբն Ստե-
փաննոս նախավկայն, առաքելովք
և մարգարէիւք և մարտիրոսաւք և
նահատակաւք, վկաիւք և խոստո-
20 վանողաւք, և որ մերն է Լուսաւո-
րիչ բազմաշարժար նահատակն Գրի-
գորբիտս, բարէխաւս և միջնորդ
կալցուք առ նորա դործ սուրբ եր-
բորդութիւնն, զաւրս զայս շնոր-
25 հաւոր առնել, և խաղաղական կե-
նաւք անցուցանել հանուրց հա-
ւատացելոց՝ եկեղեցականաց և աշ-
խարհականաց, թագաւորաց և իշ-
խանաց, ազատաց և ռամկաց, տե-
30 բանց և ծառայից, տիկնանց և
աղախնաց, հարստից և աղքատաց:
Նորարարն աստուած նոր արասցէ
զսոսա զամենեւեանն ներքոյ և

5. Ա. հանդերձադաժն

7—8. Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչն

9. Բ. տաւնել

10. Ա. Յովանու Նի

12. Զ. Զ. շնորհելով, ուղղեցենք՝ շնորհիւ

14. Ա. եղեաք

14. Ա. տաւնեմք

16—17. Բ. և Ստեփաննոս

19. Բ. վկաւք

26. Բ. անցուցանել Նի

26—27. Բ. Հայաստանեաց փխ հաւատացելոց

32. Բ. աստուածն

33. Ա. զսոսա Նի

33. Բ. զամենեւեան

արտաքոյ, նոր և շահեկան և աճե-
ցուն տարի և ժամանակ ածելով
յամերամս ժամանակաց: Նոր արե-
զակ և լուսին և աստեղք, նոր ծա-
5 զեալ թագաւորն փառաց, նոր ո-
ղորմութեամբ երեւալ աստեղա-
խուսն սրբովք. և կացցէ ի միջի՝
ձերում և նոր արասցէ հոգւով և
մարմնով՝ պատկառելի զխաւս և
10 կատարեալ անդամոցդ. նոր ամ՝
երկոտասան ամսաւք երկոտասան
անդամոցդ շնորհի, և նոյն ինքն
տարեկանն մեր Յիսուս Քրիստոս՝
հարբ և հոգով՝ նոր տարի և նոր
15 աւուրք բերցէ ձեզ Յկե[365], նոյն-
քան ոսկերացն և երակաց: Նոյն-
պէս՝ նոր ժամք և մասունք տւրն-
ջեան և զիշերի, նոր աւրհնութիւն
հանդիցէ ի մասունս ոսկերաց ձե-
20 րոց, նոր խնդութիւն զգեցեալք
երկնաւորք և երկրաւորք նոր
բերկրանաւք ասացեն՝ եղիցի, եղի-
ցի: Այլ և զսերմանս բարեպաշտու-
թեան անսխալ աճին լայնութեամբ
25 և ընդարձակութեամբ. եւ զարմատս
հաւատոյ անվթար, զծաղիկ յուսոյ
անթաւամ, և զպտուղ հատուց-
մանն տոնմականաւք ձեզ՝ սպա-
սաւորելոցդ և մեզ՝ սպասաւորացս,
30 շնորհաւք բարոյն, հոգեկանաւք և
մարմնականաւք, զաւրանալ հանա-
ղաղ ի փառս տաղին ամենայն
բարեաց, որում փառք յաւիտեանս
յաւիտենից, ամէն:

4. Բ. աստեղք Նի

5. Բ. ոգով

13. Բ. տարեկանն չի

14. Ա. հոգովք

15. Բ. աւր և աւուրք

18. Բ. աւրհնութեամբ

20. Ա. սգեցեալ

21. Ա. երկնաւք և երկրաւք

24. Ա. անդալ

26. Բ. յուսոյն

27—28. Ա. հատուցման

29. Բ. սպասաւորացդ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բառացի վերցված է հին հայտնաբերածից. Առակք Սողոմոնի գլ. Գ. 19:
2. Թուղթ առ երբայցիս. գլ. Ա. 10:
3. Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի. 2. 4:
4. Այս հատվածը Գ ձեռագիրը հաղորդում է մի քիչ այլ ձևով, որն ավելի լավ է անընդունում բովանդակության հետ. Այնտեղ գրված է՝ «զնոյն և մեր առնեմք՝ քննադատել միմեանց և այլոց, քննանեաց և աւարաց. թէ հոգեկան ինչ իցէ, թէ՛ մարմնական»¹⁾: Եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև վերեւի պարբերությունը ուր խոսվում է հրեաների կողմից իրենց իշխաններին ու թագավորներին, տարեման նվեր տալու սովորության մասին, ապա պարզ կլինի, որ հայերը նույնպես, նոր տարվա օրը նվերներ էին մատուցում իշխաններին (Հաւաքաց):
5. Կազմուս Միլեթացի—հնում համարվում էր հունական արքայի և պատմության նախահայրը, ապրել է VI դարում Ն. մ. է. նրան վերագրել են առաջնայական որոշ դեմք:
6. Գիրք ծննդոց. գլ. Գ. 19:
7. Վանականը ծանոթ է կղել Անանիոս Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւն և Տոմար» աշխատության մեջ կղած հայկական տմբաների անվանց մասին կղած առաջնային, բայց չի բավարարել այդ բացատրությունը. նրա բացատրությունների համար, որպես հիմք, քննադատված է Սարկավազ վարդապետի կողմից 1084 թվին կարգավորված տոմարը. որը քիչ անց «Յայամուտար»-ների միջոցով ավելի լայն տարածում գտավ:
Ընդունելով սարկավազային տոմարը, ըստ որի նավասարդի մեկը համապատասխանում է Հուլյան տոմարի օգոստոսի 11-ին, վանականը՝ անկախ իր լեզվաբանական դրույթի օրալ կամ ճիշտ լինելուց, պիտի հանդեր բնագրասիկ եզրակացությունների, որովհետեւ նավասարդի մեկը ի սկզբանե համընկնում էր ոչ թէ օգոստոսի 11-ին, այլ՝ դարձանաման:

¹⁾ Գ ձեռագրում գ-ի և ա-ի փոխարենն թ. կամ գ-ի փոխարենն ք. գործածելը սովորական և բազմաթիվ անգամ կրկնվող սխալներից է:

օր՝ քաղթնութիւն
կաթմոս
շիթար

սուքի
թարթման և այլն:

8. Նույն Պամպիրս—Հոռմեական 7 թագաւորներից երկրորդը. Հոռմեական և հոռմեական պատմագրերը սրա անվան հետ են կապում որոշ իրավական և կրոնական ռեֆորմների անցկացումը: Սրան են վերագրում նաև տոմարի կարգավորումը. նա հոռմեական տարվա վրա, որն ուներ 10 տմբա և 304 օր, ավելացրեց 2 տմբա Այդալիսով, հոռմայեցոց տարին զարձալ լրիվ լուսնային տարի՝ 355 օր:
9. Գիրք սաղմոսաց Դաւթի ԺԸ 19:
10. «Հայկազյան բառգրքի» հեղինակներին և պրոֆ. Հ. Աճառյանին (տես «Արմատական բառարան») հայտնի են «ժամանակ» բառի՝ տարի, զարաշքան, հասակ, օրհաս, կեանք, տարվա եղանակ, հարմար առիթ նշանակությունները. Բայց «Տարին ԵԳԵ օր է. և յամիսն նոյնքան ժամանակը են» հատվածին վերահիշյալ նշանակություններից և ոչ մեկը չի հարմարվում. Ակներե է, որ ժամանակ բառը բացի վերահիշյալներից, ունեցել է նաև երկու ժամվա տեղադրության նշանակություն:
11. Մասն բառը հայտնի է վայրկյանի և վրացերեն լեզվում՝ 15 վայրկյանի նշանակությամբ (տես՝ Հ. Աճառյան «Արմատական բառարան»): Այստեղ «ժաման» բառը գործածված է չորս բողև տեղադրության նշանակությամբ:
12. Ռաս և զանազ ամսերի մասին տեղեկություն կա նաև Վարդան Արևելցու պատմության և սաղմոսների մեկնության մեջ: Մի դեպքում նրանք հանդես են գալիս, որպես փոթորիկ—վիշապի դուրս և պոչ չոր դամեմասն երկիրս բայրեալ է», մյուս դեպքում նրանք պատկերացվում են որպես ամպեր՝ «Թանձր ամպքն կոչեցեալ աստա և կամ դանապ»²⁾ և պատճառ են հանդիսանում արեւի և լուսնի խավարման:
Արեւի և լուսնի խավարման այս բացատրությունը սերտ աղբյուրային մեջ է հայ ժողովրդի հավատալիքների հետ: Անգամ XIX դարում Վանի շրջանում հավատում էին, որ «Սատանաները» (=Վիշապը) կծողվին երբեմն և կուզեն

²⁾ Տես՝ Վարդանի «Պատմութիւն Տիեզերական» Մասկվա 1861, էջ. 180—պիտի լինի ոչ թէ «աստա և կամ դանապ» այլ «աստա և զանապ», զի հակառակ դեպքում «Թանձր ամպքն» հոգնակի չէր գրված լինի:

հակառակակողմէն, որպէս զի անոր լոյս երեսը շտեման մարդիկ»²։

Ռատա և դանապ տմալերի մասին. Վանահայնի հաղորդածը, անշուշտ հետաքրքիր է ժողովրդի հավատալիքների և աշխարհայացքի լուսարանման համար։

13. Անդրևան Բյուզանդացի. երկերիւրեակ կոչված շրջանի կազմողը, որը գործածութեան մեջ մտած 353 թվին և որով սկսեց առաջնորդել եկեղեցին՝ եկեղեցական տոների կառարման գործում, երկերիւրեակը վերջացավ 552 թվին։

14. Էսա Ալեքսանդրացի. 552 թվին Անդրեասյան շրջանի սպառման շնորհիվ, ինչպէս մեր հեղինակն է գրում՝ «ինն ամ խափան եկաց տաւար և տուն»։ Եկեղեցական տոների համար մի հաստատուն ցույցակ ստեղծելու գործը ստանձնեց Էսա Աղեքսանդրացին։ Նա 561 թվին, Աղեքսանդրիայում հրովիրեց 36 գիտնականների ժողով, որտեղ և կազմվեց հինգհարյուրակը. կամ Էսայան շրջանը։

15. Իբրան Բյուզանդացի. Սբա գլխավորութեամբ Բյուզանդական եկեղեցին քննարկեց Էսայան հինգհարյուրակ շրջանը և որով փոփոխութեաններով ընդունեց այն։

² Գ. Մրուանձտեան «Գրոց ու Բրոց» Կ. Պոլիս, 1874 թ. էջ 109։

16. Մովսէս Եղվարդեցի կաթողիկոսը, 584 թվին Դվինում հրովիրում է եկեղեցական ժողով, որտեղ՝ քաղաքական և դավանաբանական նկատառումներով ընդունեցին Էսայան (և ոչ՝ Իբրանյան) շրջանը, հարմարեցնելով այն հայկական շարժական տոմարի պահանջներին։ Անանիայի անվան հիշատակութիւնն այստեղ՝ Թյուրիմացութեան արդյունք է։

17. Այս հատվածում հեղինակն ակնարկում է Անատոս Ակոսեցի կաթողիկոսին, (661—697) որը 665 թվին հանձնարարում է Անանիա Շիրակացուն հայկական շարժական տոմարը դարձնել անշարժ։ Ըստ Հովհաննէս կաթողիկոսի վկայութեան՝ Անանիան «ջան ի վերայ եղևալ յաջողեցաւ բարեձնել ըստ բոլոր ազգաց պայմանի, անշուշտ՝ այսինքն հաստատուն յօրինել զկարգ հայկական տոմարի»։ Սակայն կաթողիկոսի, աղա և Շիրակացու (արվեստավորի) մանկամբ խափանվեց տոմարական այդ կարևոր բարեփոխութեանը։

18. Էսփիլոս Աթենացի (ծնվել է Էլեվսինում—525—456) հունական տրագիկայի հայրը։ Նրա տրագիկաները ստեղծվել են և անմիջականորեն կապված են՝ Դեմոսթրայի և Դիոնիսի պաշտամունքի հետ կապված կրոնական տոների հետ։

19. Ազոն—Հունաստանում կրոնական և քաղաքական տոների հետ կապված և պարբերաբար կրկնվող խաղեր և մրցութիւններ։

